

בצלם אלוהים

על היסוד הטרנסצנדנטי שבאדם על פי הקבלה ועל פי הפסיכולוגיה

מיכה אנקורי

הרצאה במכון ון-ליר בכנס על מיסטיקה ויהדות (16.6.00)

מי שהאזין להרצאות שנשמעו כאן היום יתקשה לענות על השאלה מהי קבלה ובמה היא עוסקת, אולם בשני דברים היא בודאי עוסקת: באלוהים ובאדם. מקובל לומר על המקובלים שעניינם הוא בגילוי הסודות האלוהיים, והנה, אחד הדברים הבולטים והמרשימים שבכתבי המקובלים הוא שהסודות האלוהיים מתגלים בסמלים אנושיים. האלוהות מתגלה בדמות "אדם קדמון לכל קדומים", תורת הקבלה היא "תורת הפרצופים", ומערכת הסמלים הקבלית היא "קומת אדם". אולם מכאן ואילך עולות שאלות גדולות ועצומות: מה משמעות הדבר שהאלוהות מתגלה בדמות אדם? שאלה זו בהכרח מוליכה לסיפור בראשית שם נאמר לנו שהאדם נברא בצלם אלוהים, והצלם הוא סמל חשוב ביותר במסורת הקבלה, אולם אל נעלה בדעתנו שבקלות נוכל לומר מהו הצלם בעולמו של המקובל. לכל החידות הללו התייחסה החסידות, ושם לשאלה שלנו ניתנו תשובות נועזות ביותר: נפש האדם היא ניצוץ אלוהי. הגד זה טעון חומר נפץ מכיון שהוא קובע שבאדם ישנם יסודות אלוהיים ומכאן עולה חשש לעבודה זרה. בחב"ד הרחיקו לכת ודרשו על הפסוק "חלק אלוה ממעל" את התוספת המסוכנת "חלק אלוה ממעל ממש".

בחסידות התייחסו לכך ברצינות, וגם כאן נתייחס לסוגייה זו בכל הרצינות ונשאל האם אכן קיימים יסודות טרנסצנדנטיים בנפש האדם, ואם כן, מה המשמעות הפסיכולוגית של הנחה זו.

קביעה מסוג זה, שחב"ד עמדו מאחוריה, מעלה שאלות תיאולוגיות ופסיכולוגיות עמוקות ביותר. השאלה התיאולוגית היא האם אפשר הדבר שכל האמונות וכל החזיונות וכל ההתגלויות האלוהיות, בעצם אינן אלא פסיכולוגיה, כלומר: לא אלוהים התגלה להם אלא הנקודה האלוהית שבתוכם. אולי כל המאמינים וכל הנביאים לא ראו אלא מהרהורי לבם ואולי בהרהורי לבם את עצמם ראו?

השאלות הפסיכולוגיות העולות מסוגייה זו אף הן חשובות ביותר. מסורת הפסיכולוגיה של מאה השנים האחרונות ניסתה בכל כוחה להעמיד את הבנת האדם על יסודות מוצקים של ביולוגיה וביוגרפיה. האדם הפסיכולוגי הוא עץ ששורשיו נטועים בקרקע המדע, הביולוגיה, הסוציולוגיה. והנה, אם צדקו הוגי החסידות, הרי שהאדם משול לעץ ששורשיו נטועים בשמים (כך אמנם ציירה הקבלה את אילן הספירות). אם כך נתבונן בנפש, יתכן שאז את כל תשתיתה הפסיכולוגית המקובלת לא נראה אלא ככלי שנועד להכיל את האור האלוהי שהוא הוא "הנפש".

כדי לעסוק בשאלה זו ברצינות עלינו לדון באלוהים, בפסיכולוגיה, בקבלה, וכל זה ברבע שעה שנותרה לנו...

היות שאת כל אלה לא נוכל לעשות, הבה נקרא קצת עגנון, שזה תמיד טוב לנפש, וזה בודאי כולל קבלה, אלוהים ומנה גדושה של פסיכולוגיה.

לפניכם קטעים מסיפור קצר של עגנון (כולו שישה עמודים). הסיפור נקרא "התזמורת" והוא נכלל

בקובץ סיפורים קצרים שנקרא "ספר המעשים". על קובץ סיפורים זה שברו את שיניהם מיטב החוקרים והמבקרים ולא יכלו לו. לפני כמה וכמה שנים הגעתי לקרוא בסיפורי "ספר המעשים" ועלה בדעתי שהכלים הנכונים לניתוח סיפורים אלה הם הכלים שבהם אנו משתמשים לניתוח חלומות. על יסוד הנחה זו הבה נפנה אל סיפור התזמורת:

כל השנה כולה עסוק הייתי. בכל יום מקיצת הבוקר עד לחצות לילה יושב הייתי לפני שולחני וכותב. עתים מתוך הרגל, עתים מתוך השפעת הקולמוס, שבעזות לבנו אנו קוראים לזה רוח הקודש. גלל כן הסחתי דעתי משאר ענייני, ואם נזכרתי בהם לא נזכרתי אלא לדחותם...

הסיפור נפתח בתיאור בנאלי לכאורה של אדם שעייף ממלאכת הכתיבה, אולם תיאור דומה לזה חוזר בכמה וכמה מסיפורי הקובץ ולעיתים לא ברור כלל מהי העבודה שבה הוא עסוק ומהו שמפריע אותו מעבודתו. גם ב"עבודה" נראה סמל, ולכך נצרף את הידיעה שמדובר ב"ספר המעשים" והקורא בו מתרשם מיד ששום דבר כאן לא נעשה וכל מעשה מופרע לפני הגיעו לתכליתו. כנראה מדובר כאן בעבודה משמעותית מאד. במסורות המיסטיקה "עבודה" היא הסמל הגדול של התהליך – תהליך גאולתה של הנפש, תהליך שנמשך כל החיים ולעולם אינו מגיע אל תכליתו. זוהי הנחה מרחיקת לכת על יסוד הפסקה היחידה המונחת לפנינו, ונצטרך לבסס אותה בהמשך, כלומר, נצטרך לאשש את ההנחה שהסיפור מתאר תהליכים נפשיים משמעותיים ושזהו עיקר עניינו.

בהמשך הסיפור מעלעל המחבר (כל סיפורי "ספר המעשים" כתובים בגוף ראשון) במכתבים שעל שולחנו ומוצא בהם "מכתב" מוזר שמתגלה לו ככרטיס כניסה לקונצרט. להלן סובבת עלילת הסיפור סביב הכרטיס והקונצרט:

... וכך הייתי מהלך והולך, עד שהגעתי למקום אחד ושמעתי קול שיר. וידעתי שהגעתי אצל אולם הקונצרטים. נטלתי את כתב הכניסה ונכנסתי.

האולם היה מלא. כנרים וכנורות, מתופפים ומתופפות, מחצצרים ושאר בעלי כלי זמר, כולם עמדו לבושים שחורים וניגנו בלא הפסק. המנצח הגדול לא נראה בבית, אבל המנגנים ניגנו כאילו אחד עומד על גבם ועושה בשרביטו. וכל מנגנים והמנגנות מכירי ומיודעי היו, שאני מכיר אותם מכל המקומות שגרתי בהם... כיצד אירע שכל מכירי ומכירותי נזדמנו למקום אחד למקהלה אחת?

תפסתי לי מקום וישבתי והתבוננתי. כל מנגן ומנגנת כל אחד מנגן לעצמו. ברם כל המנגינות כולן מצטרפות והולכות לשירה אחת....

ברם דבר זה ברי, אף על פי שעניניהם של המנגנים על כליהם אין העינים רואות מה הידים עושות, משום שכולם כאחד סומים...

אם נמשיך וננתח את הסיפור בכלי החלום, נוכל בלא קושי לזהות את המנגנים והמנגנות. אלה הם מכריו ומיודעיו של המחבר "שאני מכיר אותם מכל המקומות שגרתי בהם...", או בלשונם של הפסיכולוגים – זוהי הביוגרפיה שלו. ומה שנאמר כאן על מקורותיו הביוגרפיים, המתגלמים בדמויות מעברו, הוא היגד משמעותי ביותר: בעצם אין הם אמורים להצטרף לשלמות כלשהי. "כל מנגן ומנגנת כל אחד מנגן לעצמו". אם זה טבעם של חלקי המקור של האישיות, שהם זרים זה לזה, הרי שטבעה של הנפש הוא הפילוג והפירוד, ואולי רק בדרך נס יכולים כל חלקי הנפש לדור בכפיפה אחת. גם מהמשך הקריאה בסיפור מתגלה שאכן זוהי חווית המספר: בעצם הכל יכול להתפורר כל רגע. אגב, זו היתה גם חוויתו הקיומית של גרשם שלום, כפי שהוא העיד על עצמו בהתייחסו לסיפור של קפקא.

אפשר בנקודה זו להקשות ולשאול האם הפסיכולוגיה מצד אחד והקבלה מצד שני מאשרות תיזה זו אודות טבע האדם. אני חושב שהתשובה היא כן; שאכן הנפש נתונה באיום מתמיד של פירוד והתפוררות, ושזה טבעה. אני חושב שזו הסיבה שבגללה אנשים בודים מליבם תיאוריות אופטימיות שסובבות סביב חווית האחדות והשלמות – ועולמנו מלא בדברי הבלים מסוג זה. אחד החזיונות העצובים שמתרחשים עתה, והוא שייך לעניינו של כנס זה, הוא קבוצות בנוסח "העידן החדש" שתולות את אמונתן בקבלה ללא כל יסוד וללא כל הכרות מעמיקה עם תורתה. הם מרבים לדבר על אחדות, על קשריות בין תופעות שיסודה בכך ש"הכל אחד" והם תולים זאת בקבלה. ספר הזוהר כולו ספוג בחוויה שהכל יכול להתפורר בכל רגע, והאהבה הניסית היא שמקימת באורח

פלא את האחדות הרופפת של העולם. אחד מפסוקי התורה החביבים על כותבי הזוהר אומר: "ונהר יוצא מעדן להשקות את הגן...". בפסוק זה (בראשית פרק ב') תולים המקובלים את תפיסתם אודות בריאה מתמדת, בריאה שהיא זרימת השפע אל "הגן", אשר ניזון וצומח ונברא ובכך מתחדש בכל יום מעשה בראשית. אולם המקובלים לא שכחו את הסייפא של פסוק זה: "ונהר יוצא מעדן להשקות את הגן ומשם יפרד והיה לארבעה ראשים". עולמנו הוא עולם הפירוד, לפי הזוהר; הוא עולם של שברי כלים, לפי קבלת האר"י, ו"כל מנגן ומנגנת כל אחד מנגן לעצמו" הוא תיאור נאמן של עולמנו ושל עולמו הפנימי של כל יחיד. חוויה זו מלמדת שאין לשאול מדוע משהו השתגע אלא יש להקשות הכיצד זה שאנחנו בכל זאת מצויים באורח פלא במצבי שפיות (זמניים!).

סיפורו של עגנון בוודאי לא ישמש הוכחה בעולמה של הפסיכולוגיה המדעית, המבקשת להעמיד אתה מודלים של הנפש על יסודות קבועים ומוצקים, אולם בהצטרפו למסורת הקבלה הוא מחזק בנו את התחושה שיש בו בסיפורנו דברי אמת. ולכך יש להוסיף את העובדה הבאה: סיפורי "ספר המעשים" כלל אינם סיפורים. אלו הם חלומות. בראיון שהעניק גרשם שלום לטלביזיה בערוב ימיו (נדמה לי שהיה זה הראיון האחרון לפני מותו) הוא אמר כך: "ובקשר ל"ספר המעשים", אלו הם חלומות של עגנון שהוא העלה אותם על הכתב כמות שהם. וזה אני יודע כי הוא חלם אותם בתקופה שהוא גר בבית".

ועתה עלינו לפנות אל שאלת השאלות: מיהו שהופך את הנפרדים לשלם, מיהו ש"עומד על גבם ועושה בשרביטו"?

בעת שנפל לידי של המספר הכרטיס, נרמז גם מיהו שינצח על התזמורת:

מכתב זה לא היה מכתב, אלא כרטיס כניסה לקונצרט אחד, שמלך המוזיקאים עתיד לנצח בו. שמעתי שכל ששומע אותו דעתו מתחדשת. ומעשה באחד שהיה רגיל בכל הקונצרטים ולא טעם בהם כלום, היה סבור על עצמו שאינו מבין במוזיקא. פעם אחת נזדמן לקונצרט של אותו המנצח. אמר, עכשיו יודע אני שאני מבין במוזיקא...

מיהו המלך זו שאלה שהתשובה עליה ברורה מאליה בעולמה של הקבלה: זהו מלך מלכי המלכים, אשר ברא את עולמו ויודע את סדריו. והופעתו בחלומו של עגנון מעלה את כל השאלה הפסיכולוגית: אם כל דמויות החלום הם חלקים בנפשו של החולם, אין לנו אלא לומר שגם המלך כן, אלא שגם בחלום עצמו לא ניתן לומר על המנצח את מה שיכולנו לומר על הדמויות האחרות: נסתר ונשגב הוא, הוא סמלו של המאחד הסמוי שבגללו הנפרדים הופכים לשלמות הרמונית, הוא היסוד הטרנסצנדנטי שבאדם.

ועתה עלינו לשאול מה יש לה לפסיכולוגיה לעשות עם אמונות מסוג זה. על כך אני יכול לומר שאינני יכול להבין לא חלום ולא שבריר של חלום מבלי להניח קיומה של אינסטנציה נפשית שאיננה כלולה בחשבון חלקי הנפש אלא מצויה היא מעליהם. למרות שאיננה חלק מחלקי הנפש פועלת היא בהם ואף מצויה היא בתוכם.

לעיתים חלומות מתארים בדיוק רב את מצבה של הנפש החולה. לעיתים החולי לא רק מתואר לפרטיו בחלום אלא גם סיכויי ריפוי ודרכי ריפוי מרומזים בחלום. כיצד ניתן להבין חלומות כאלה בלא להניח קיומו של צופה שרואה את הדברים ומדווח עליהם? אני חייב לומר שגם ספקנים שבקרב הפסיכולוגים משתמשים תדיר בצירוף המילים "בואו נראה מה החלום אומר" ובכך הם מיחסים לחלום ידיעה ותבונה ואף יכולת ביטוי. לעיתים מופיעה בחלום ציפור שמנחה את החולם בדרכו, לעיתים נתקל החולם בדמויות (חיה, ילד, איש זקן) שמעבירים לחולם הנבון מסר סמוי שנוגע באופן כלשהו לסוגייה שהוא עסוק בה בחלומו. כל אלה הם דימויי "עצמי", כפי שיוג כונה אותם, והם סמליה של הנקודה הטרנסצנדנטית שבנפש. בלעדיה הנפש היא כסומא בארובה. עניין זה כתוב בקטע שקראנו ("אין העינים רואות מה הידים עושות, משום שכולם כאחד סומים...") ולא הרגשתי שאני מבין תיאור זה שבסיפור עד להרצאה ששמענו לפני שעה מפי מלילה הלנר ובה הביאה לנו מספר הזוהר קטעים נפלאים על מוטיב זה. הנה אחד מהם:

התעוררו נמים, ישנים ששינה בחוריהם

ולא יודעים ולא מסתכלים ולא רואים

אטומי אוזניים כבדי הלב, נמים ולא יודעים...

זוהר, מתניתין, ח"א קסא, ע"ב

כשאנו מדברים על הנשגב מכל, על אלוהים, אנחנו ציריכים לומר מהי בעצם אמונתנו באלוהים. אנו יודעים שאלוהים יש אחד אבל אמונה באלוהים יש הרבה, במיוחד ביהדות, אך לא הגדירה את האמונה באל ולא ציוותה שום מצווה שעניינה הגדרת האל. מבין הברירות הידועות הייתי בוחר את האל שבלעדיו אינני מבין את העולם. אולי זו איננה אמונה גבוהה באלוהים כאמונתו של הרמב"ם, שהכיר בו רק מצד אלוהותו ולא ייחס לו שום פונקציה שהרי הפונקציות מקורן אנושי. ובכל זאת, ידיעת האל כהכרה בקוצר השגתנו, היא אמונה של ממש. בלשונה של המיסטיקה היהודית נוכל לומר שזו אחת מן ההתגלויות של האל, ההתגלות של קוצר יכולתנו להבין. ואולי הכרה זו היא שמרחת מעל סיפור הבריאה התנ"כי המלמד אותנו שאלוהים איננו בעולם. זה סיפור שמלמד אותנו שהעולם אינו מובן מתוך עצמו, והקבלה עוד מרחיקה את ההיעלם הגדול של סיבת העולם והוא "רזא דרזין בסוד אינסוף". ומכאן לקוטב האחר של דיוננו, לשאלה האם האדם מובן מתוך עצמו. אמונתי בנקודה הטרנסצנדנטית שבאדם אכן מיוסדת על החוויה שהאדם אינו מובן מתוך עצמו. הפסיכולוגיה מצליחה לפענח מנגנונים רבים של הנפש אבל אין בידה לומר דבר על הנפש כמכלול, כתופעה.

אני זוכר חלום שחלמתי לאחר שהוזמנתי להנחות סדנת חלומות בכנס השנתי של הפסיכולוגים. גילגלתי בראשי את הסדנא הזאת ובדימוי ראיתי כיצד המשתתפים מביאים חלומות, מתלבטים בפתרונם, עד אשר אני מצביע על הסמל המרכזי, סמל שמפענח את החלום כולו. מאד רציתי להראות למשתתפי הסדנא כיצד התפיסה הסימבולית פועלת ומיטיבה לפענח חלומות יותר מכל השיטות הידועות להם. ואז הופיע חלום. חלמתי שאני יושב בין ענפי עץ הנטוע במדרכת רחוב. קבוצה של צעירים יושבים על המדרכה למרגלות העץ כשרגליהם על הכביש והם משוחחים ביניהם. אני יודע שאלה הם משתתפי הסדנא, והם אינם מקשיבים לי ונראה שאינם מבינים את דברי.

כשהתעוררתי מהחלום הבנתי מיד שאם לא ארד מהעץ – אין סיכוי שיקשיבו לי...

כיצד ידע החלום שאני התנשאתי מעל משתתפי הסדנא, ועוד לפני שהקשבתי להם ולחלומותיהם כבר נקטתי עמדה תודעתית שתכשיל את הסדנא? הרי בחלום זה יש ידע ותובנה שעולות בהרבה על הבנתי שלי ועל ידיעתי שלי. מי ששלח את החלום צפה בי ובמחשבותי ודאג להזהיר אותי בפני הכשלון המזומן לי. האם אפשר להבין את התופעה הזו כפרי של מערכת שבנויה על עקרונות מכניים סיבתיים? הרב קוק, בתגובה לתיאוריות הפסיכולוגיות שעוסקות בתת-תודעה, דיבר על על-תודעה, בהכירו בכוחו היוצר והתכליתי של הלא מודע. אכן, החלומות מקורם בעל-תודעה.

בחסידות קראו לה לנקודה האלוהית שבנפש "הנקודה הפנימית", ולסיום אני רוצה להביא כמה שורות מה"שפת אמת" של חסידות גור:

כי הקב"ה אין סוף ובכל נברא, מכל שכן באדם, נתן הקב"ה נקודה קדושה ויש לה גבול, אך ע"י עבודת האדם יכול להרחיבה בעזרת השם יתברך. לכן נקודה הפנימית גבול, שהיא סוף המדרגות באדם.

